

PÉNTEK JÁNOS

ERDÉLY(IEK) AZ AKADÉMIA KÉTSZÁZ ÉVÉBEN

■ 2022-ben annak a könyvnek, amelyben a Kolozsvári Akadémiai Bizottság első időszakának történéseit foglaltam össze, ezt a némileg megtévesztő főcímet adtam: *A Magyar Tudományos Akadémia Erdélyben*, és jeleztem, hogy adalékul számom az Akadémia kétszáz éves történetéhez. Most, amikor elérkezett a jubileumi évforduló éve, úgy éreztem, adós vagyok egy fordított, azaz erdélyi perspektívájú visszatekintéssel. Ez az előbbinél jóval inkább megérdemelné a könyvnyi terjedelmet, azonban – belátom – ez meghaladja egyetlen ember kompetenciáját és erejét, ezért csak egy szerény terjedelmű, vázlatos áttekintésre szorítkozom. Az mindenképpen megkönnyítette a dolgomat, hogy 1975-ben és 2003-ban is megjelent egy-egy kiadvány,¹ amely az MTA összes tagját tartalmazza legfontosabb adataikkal, 2023-ban pedig, már a bicentenárium jegyében, *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai* című könyv is, és mindezek online is elérhetők.

Hogy ki tekinthető erdélyinek, erdélyi származásúnak vagy olyanoknak, aki élete során, esetleg éppen munkálkodása révén vált erdélyivé, azt az ezekben a forrásokban található életrajzi adatok tükrözik (de ezekre a konkrét életrajzi adatokra nem hivatkozom, általában csak az akadémiai tagság évére). Ugyancsak hozzáférhetők az Akadémia szabályzatai, törvényei és ezek módosításai (1994-ben Kónya Sándor könyvben is összefoglalta őket). Ezek alapján állapítható meg az Akadémia státusza, amely korszakonként változott, és a tagságok kategóriáit, valamint a létszámkereteket is ezek szabályozták. Említett forrásaimhoz igazodva mindenkit akadémiai tagnak tekintek függetlenül tagsága kategóriájától, helyszűke miatt ezt nem is pontosítom, külön csak a tiszteleti tag, külső tag kategóriákkal foglalkozom, amennyiben ez összefügg az erdélyi tagok változó megítélésével, besorolásával.

Előzmények: külön vagy együtt?

■ A Magyar Tudományos Akadémiának a honlapján vagy a Wikipédián olvasható, a nagyközönség számára rögzített, kanonizált története kizárólag magyarországiakat említ az intézmény szorgalmazóiként, előkészítőiként: elsősorban Bessenyei Györgyöt, az öt megelőzők közül Bél Mátyást, kortársként Révai Miklóst. A művelődéstörténetből azonban jól ismert, az elmúlt években magam is több ízben hivatkoztam rá,² hogy ezzel azonos irányú volt az erdélyiek őket sok tekintetben meg is előző igyekezete Apáczaitól, Pápai Párizon, Bod Péteren át az Erdélyi Nyelvvelő Társaságig, és hogy a Tudós Társaság közvetlen előkészítésében, programjának kidolgozásában is kulcsszerepük volt az erdélyi kötődésű Telekieknek: Teleki Lászlónak és fiának, Teleki Józsefnek. De már a vele azonos nevű nagyapának is az a Bod Péter volt három évig a nevelője, aki a 18. század talán legkiválóbb tudósaként magyarországiak és erdélyiek közös Társaságát vizionálja 1756. szeptember 20-án gr. Ráday Gedeonhoz intézett levelében: „Jó volna valami literáta societast felállítani, melynek tagjai Magyarországnak és Erdélynek minden részeiből lennének.”³ Négy évvel később megjelent egyháztörténete bevezetésében részletesebben indokolja ennek szükségességét.⁴ Gr. Teleki László⁵ *A magyar nyelv elé mozdításáról buzgó esdeklései...* című, 1806-ban megjelent nyelvészeti mun-

kájában a magyar nyelv múltját és fejlesztésének módját vizsgálja, 1810-ben pedig német nyelvű tervezetet adott ki egy tudós társaság felállításáról.⁶ Közvetlenül részt vett a Tudós Társaság előkészítésében és szervezésében, elnökként ő vezette a Társaság előkészítő bizottságát. Fia, az Erdélyhez, Kolozsvárhoz szintén sok szállal kötődő Teleki József 1820-ban díjazott, 1821-ben kiadott két nyelvészeti pályamunkája (*A magyar nyelv tökéletesítése új szavak és szólásmódok által* és *Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése módja*)⁷ a leendő Társaság nyelvi programja elméleti és módszertani megalapozásának tekinthető, és meggyőző indoklása is volt annak, amit a nyelvújítás vitái is felszínre hoztak, hogy halaszthatatlanná vált a Társaság létrehozása. A későbbiekben, amikor a Társaság vezető tisztségét is Teleki József kapta meg, az is fontosnak bizonyult, hogy 1820-ban a pályamunkák díját személyesen a nádortól, József főhercegtől vette át. Kész volt tehát a Társaság terve, programja és indoklása, amikor 1825. november 3-án a pozsonyi országgyűlésen sor került gróf Széchenyi István szimbolikusan az Akadémia születésének tekinthető felajánlására, ahogy idézni szokták: „nemzeti nyelvemnek gyarapítására”, amellyel a Társaság létrehozásának és hosszú távú működésének pénzügyi alapjait teremtette meg.

Ebből, hogy ez a felajánlás a magyar országgyűlésen történt, és hogy a Társaság székhelye nyilván csak Pest lehetett, továbbá abból, hogy Erdélyről, erdélyiekről nem esik szó ezekben a szövegekben, sőt a Társaság/Akadémia későbbi hivatalos dokumentumaiban sem, azt a következtetést lehetne levonni, hogy az Akadémiát a két akkori magyar haza közül csak az egyik tekinthette magáénak. Tekintettel azonban arra, hogy a nemzeti nyelvről volt szó, az intézmény is csak nemzeti lehetett. Arról nem is szólva, amivel a kortársak tisztában voltak, hogy a korábbi századokban a magyar nyelv és tudomány bázisa a nyelvterület keleti, dominánsan protestáns része volt, azaz Erdély a maga tudósképző kollégiumaival Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Kolozsváron.⁸ Döbrentei Gábor, aki 1814–1818 között a kor jelentős folyóiratát, az *Erdélyi Múzeumot* szerkesztette, és 1819-ben még az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság felélesztését tervezte Erdélyi Magyar Tudós Társaságként, tíz évvel később már Pesten ügyködik a Magyar Tudós Társaság szervezésén, és lesz annak első titoknok. A nyelv ügye volt a döntő, ahogy korábban Zombori József írt erről az *Erdélyi Múzeumban*: „a nyelv egy nemzetnek nemcsak közbirtokú kincse, hanem egyszersmind frigyszekrény is, mely által egyesül s fennáll.”⁹ És hogy mi lehetett az Akadémia feladata a magyar nyelv vonatkozásában? Utólag ezt így fogalmazhatnánk meg: a nyelv funkcionális kiteljesítése oly módon, hogy a magyar nyelv egyaránt nyelve lehessen a polgárnak és az arisztokratának, a parasztnak és a mesternek, a hivatalnoknak és a tudósnak, az oktatásnak és a szépirodalomnak. A nyelv hiányzó regisztereit kellett megteremteni és a közös, szabályozott, írott, standardizált változatot. Ez meg is valósult a 19. század végére, és ebből Erdély sem maradt ki. És ebben kulcsszerepe volt az Akadémiának. Közvetve abban is szerepe volt, hogy 1844-ben Magyarországon, 1847-ben Erdélyben a magyar nyelv jogi alárendeltsége is megszűnt.

Az Akadémia 1825 és 1920 között

■ Az Akadémiának mint nemzeti intézménynek jelentős számban voltak Erdélyben élő tagjai is, és voltak mindig olyanok is, akik erdélyiként tudományos pályájukat Magyarországon teljesítették ki, és érdemelték ki az Akadémia tagságát. A történelem szabta meg, hogy ennek milyen lehetőségei és feltételei voltak a kétszáz év egyes korszakaiban. Első felében, pontosabban 1920-ig, ennek külső akadálya nem volt. A kiegyezés előtt, 1830-cal kezdődően, többen voltak azok az erdélyiek, akik szülőföldjükön éltek le életüket, és itt is nyugszanak (összesen 29-en), mint az azok, akik itt születtek, de pályájukat Magyarországon folytatták (15-en), a kiegyezés után pedig többen voltak az innen elszármazottak (31-en 10

ellenében). Ebben az értelemben az időszak első felében Erdély megtartónak bizonyult, a második felében inkább kibocsátónak. Az Egyetem 1872-es megalakulása pedig egészen új helyzetet teremtett.

A következőkben annak sorrendjében sorolom föl a neveket, ahogy viselőik az egyes években tagjaivá váltak az Akadémiának (félkövérrel emeltem ki azok nevét, akik itt is nyugszanak Erdélyben, és *-gal jelöltem meg azokat, akik tanáraivá váltak az 1872-ben létrejött egyetemnek): 1830: **gr. Kornis Mihály, Köteles Sámuel**, br. Wesselényi Miklós; 1831: **Deáki Filep Sámuel, gr. Kemény József, gr. Teleki Ferenc**; 1832: **Baritz György, Bolyai Farkas, Buczi Emil, Hegedűs Sámuel, Tunyogi Csapó József**; 1833: **Kőrösi Csoma Sándor, Szász Károly** (jogász, nyelvész), Szilágyi Ferenc; 1834: **Bölöni Farkas Sándor, Péterfi Károly**; 1835: Gegő Elek, Gorove László, **br. Jósika Miklós**; 1836: Barabás Miklós, **Méhes Sámuel, gr. Teleki Domokos**; 1837: **Brassai Sámuel***; 1838: Herepei Károly, **Viola József**; 1839: Erdélyi János; 1841: **Kriza János**; 1843: **br. Kemény Zsigmond**; 1844: Petrichevich Horváth Lázár; 1845: **Kovács István, Szentkirályi Zsigmond**; 1847: **Szóllósy Ferenc**; // 1858: **Berde Áron***, Gyulai Pál, **gr. Mikó Imre**, Récsi Emil*, Szilágyi Sándor; 1859: Benkő Dániel, **Ötvös Ágoston**, Salamon Ferenc; 1861: Dósa Elek, **gr. Wass Sámuel**; 1864: br. Kemény Gábor; 1865: **Mihályi Károly**; 1867: **gr. Kuun Géza**, 1901–1904 között az MTA másodelnöke, **gr. Lázár Kálmán**; 1870: Jakab Elek; 1871: Szénássy Sándor; 1872: Balássy Ferenc, Fabritius Károly; 1873: **Bielz Eduárd Albert**; 1875: Bartalus István; 1876: **Deák Farkas**; 1880: Bedő Albert, **Kanitz Ágost***, **Kozma Ferenc**; 1883: **Kőváry László, Szász Béla***; 1887: br. Orbán Balázs, Pecz Vilmos; 1888: Téglás Gábor; 1889: Antal Géza; 1891: Ilosvay Lajos, **Vályi Gyula***; 1893: **Farkas Lajos**; 1894: Hankó Vilmos, **gr. Teleki Sámuel**; 1896: Franzenau Ágoston, Hegedűs István*; 1898: Jendrassik Ernő; 1899: **gr. Teleki Géza**; 1901: **Grosschmid Béni***; 1901: **Istvánfi Gyula***; 1902: Jánosi Béla; 1903: Haraszi Gyula*; 1905: Ferenczi Zoltán; 1909: Réz Mihály*, Tuzson János; 1910: **Barabás Samu**, ifj. Entz Géza, Fekete Lajos; 1913: Darkó Jenő; 1915: Domanovszky Sándor, Pálffy Móric*, Sigmund Elek; 1917: br. Nopcsa Ferenc; 1918: Kenyeres Balázs; 1919: Horger Antal.

Együtt a Ferenc József Tudományegyetemen

■ A fenti névsorban is feltűnhet az az 1847-től 1858-ig tartó időszak, amikor szünetelt az akadémiai tagfelvétel,¹⁰ amíg aztán 1858. dec. 15-én öt erdélyi születésű tag felvételére is sor nem került, közöttük a **gr. Mikó Imrére**, aki a következő évben megalakult Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítója, és a Berde Áronéra, aki az 1872-ben indult egyetem első rektora. A kiegyezésig még további 9 erdélyi tudós nyert akadémiai tagságot, mintegy kárpótlásul a kimaradt 11 évnek, és egyben azt is előkészítve, hogy a kiegyezés után, amikor az unió *de facto* is megvalósult, már valóban értelmetlenné vált a különbségtétel magyarországiak és erdélyiek között.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 8 évvel megelőzte, az egyetem 5 évvel követte a kiegyezést. Egy múzeum megalapítására Kolozsváron már 1842. december 23-án határozatot hozott az erdélyi országgyűlés, ennek megvalósulását azonban az erdélyi szászok ellenkezése megghiúsította, miközben nekik már 1840-től volt hasonló egyesületük (Verein für Siebenbürgische Landeskunde).¹¹ A kitartó törekvést 1859-ben koronázta siker. Az EME alapításának engedélyeztetése nagy jelentőségű eredmény volt, de nem csak az erdélyi magyaroknak tett kivételes engedmény, hanem az erdélyi birodalmi politika kiegyensúlyozása is, hiszen a szászoknak már volt hasonló intézményük, és 1861-ben szebeni központtal a románok is létrehozhatták az ASTRA-t (Asociația Transilvană pentru Literatura Română și Cultura Populară Română). 1859. november 23-án sor kerülhetett az Erdélyi Múzeum-Egyesület ünnepi alakuló ülésére, amelyen az Akadémia küldöttsége is részt vett

Eötvös József vezetésével.¹² Az erdélyi akadémikusok lelkesen kapcsolódtak be az új intézmény tevékenységébe, sőt a magyarországiak közül is többen tagjaivá váltak. Annak azonban nyoma sincs sem a korabeli forrásokban, sem az EME történetével foglalkozó későbbi munkákban, amit tájékozatlanságból némelyek újabban kezdtek el hangoztatni, hogy az EME tulajdonképpen Erdélyi Magyar Akadémia kívánt volna lenni, és hogy csak az abszolutizmus korabeli körülmények miatt kényszerült a rejtőzködő Múzeum-Egyesület névre. Senki nem gondolt külön Akadémiára, ennek nem is lett volna akkor sem semmi értelme, hanem inkább annak lehetett látni a biztató jeleit, hogy a megerősödött közös Akadémia Erdélyben is betöltheti fontos szerepét. Az 1864. évi közgyűlésen gr. Mikó Imre a következőkben határozta meg az EME feladatait: (1) egy, az országrész tudományos műkincseivel arányban álló s a kor szükségéinek megfelelő múzeum felállítása, (2) a múzeum „kincseinek” rendezése, feldolgozása és publikálása, (3) a tudomány és a művelődés terjesztése.¹³ Kétségtelen, hogy az EME gyűjteményeivel, könyvtárával megalapozta az Egyetem működését, évkönyveivel és folyóiratával, az *Erdélyi Múzeum*mal, az egyetemiek számára is fontos tudományos fórumnak bizonyult, ugyanakkor intézményi keretei között azok a tudósok megtalálták a helyüket, akik nem voltak tagjai vagy éppen kegyvesztettjei voltak az Akadémiának (pl. ez utóbbiak közül a nyelvtudós Bálint Gábor).

Ha csupán az Erdélyben született akadémikusok életpályáját nézzük, akkor a látszat az, hogy a „két haza” uniója és a kiegyezés után jóval kevesebben maradtak meg szülőföldjükön, mint a korábbi időszakban. És ez érthető is volt mindaddig, amíg Erdélyben nem volt olyan intézmény, amelyben tudásukat kamatoztathatták volna. Azonban ez a helyzet gyökeresen megváltozott a kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem megalapításával.¹⁴ Az egyetem nem működhetett tudósok nélkül, az egyetemen oktató tanároknak, professzoroknak pedig fontos volt a címekben is megnyilvánuló elismertség és rang. Első, 1872-től 1919-ig tartó 47 évnyi korszakában erdélyi és magyarországi tudósok együtt biztosították az oktatás magas színvonalát.

Az előbbi névsorban szereplő erdélyi akadémikusok közül is többen felvállalták az egyetem szolgálatát (olyanok is voltak, akik egyetemi működésükkel érdemelték ki az akadémiai tagságot), nevüket megismételve: Brassai Sámuel, Berde Áron, Récsi Emil, Kanitz Agost, Szász Béla, Vályi Gyula, Hegedűs István, Grosschmid Béni, Istvánfi Gyula, Haraszi Gyula, Réz Mihály, Pálffy Móric.

Többen voltak azok, akik egyetemi szolgálatuk révén váltak erdélyivé, és életpályájuk is itt ért véget Kolozsváron: 1858: Finály Henrik (†1898), Szabó Károly (†1890); 1861: Martin Lajos (†1897); 1892: Óvári Kelemen (†1925); 1896: Böhm Károly (†1911); 1902: Szilasi Móric (†1905); 1905: Balogh Artúr (†1951). Még többen voltak azok, akik fiatalon érkeztek ide rövidebb vagy hosszabb időszakra, esetleg éppen itteni működésük idején váltak tagjaivá az Akadémiának. Néhányuk pályája 1919 után, amikor a kolozsvári magyar egyetem megszűnt, Budapesten vagy Szegeden folytatódott. Ez a fiatal nemzedék több területen bizonyult hosszú távon is meghatározóvá egy-egy tudományterületén. Ismert nevekről van szó (szintén akadémiai tagságuk sorrendjében, zárójelben kolozsvári működésük időszaka): 1875: Koch Antal (1872–1895); 1878: Fodor József (1872–1874); 1883: id. Entz Géza (1873–1889); 1884: Szinnyei József (1886–1892); 1886: Concha Győző (1872–1892); 1889: Daday Jenő (1878–1885), Schulek Vilmos (1872–1874); 1891: Fabinyi Rudolf (1881–1919); 1892: Csengery János Ferenc (1896–1919), Márki Sándor (1888–1919), Török Aurél (1869–1879); 1897: Zolnai Gyula (1906–1918); 1898: Farkas Gyula (1887–1915); 1900: Wertheimer Ede (1876–1886); 1902: Schlesinger Lajos (1897–1911); 1905: Erdélyi László (1911–1919), Gombocz Zoltán (1914–1919); 1906: Dézsi Lajos (1906–1919); 1908: Fejér Lipót

(1906–1911); 1909: Hornyánszky Gyula (1913–1919); 1913: Buday Kálmán (1906–1912), Schneller István az egyetem utolsó rektora (1894–1919); 1916: Riesz Frigyes (1912–1919); 1919: Lukinich Imre (1902–1909); 1920: Cholnoky Jenő (1905–1919).

Megváltozott történelmi helyzetben

■ 1920-ban az új államhatárokkal az MTA kétszáz éves történetének új korszaka kezdődött – újabb stációkkal 1940-ben, 1949-ben, 1990-ben –, ettől kezdve ugyan is már nem volt képes betölteni azt a szerepet, amelyet nemzeti intézményként korábban betöltött. Szellemi, tudományos értékek és produkciók tekintetében ennek a határon kívül rekedt magyar nyelvű közösségek voltak a nagy vesztesei, elsősorban az erdélyiek, a megcsonkult anyaországba áttelepedett intézmények – az egyetemek elsősorban, de még inkább a tudósok, írók, művészek – az anyaországot erősítették. Az erdélyi magyarság elveszítette egyik legfontosabb intézményét, az egyetemet, a tudományos képzés lehetőségét, az Akadémia közvetlen hatása is hiányzott az éppen akkor elindult kedvezőtlen nyelvi folyamatok ellensúlyozásában. 1920 és 1940 között ezeket a hiányokat az EME csak kis mértékben tudta pótolni, a tudományos irodalom is minimálisra csökkent.

A megszűnt egyetem Magyarországra áttelepült erdélyi tanárai közül legtöbben Szegeden folytatták egyetemi, tudományos pályájukat, és nyerték el az akadémiai tagságot: 1922: Kolosváry Bálint (1900–1919), 1925: Moór Gyula (1917–1919), 1949-46-ban elnökhelyettese volt az MTA-nak; 1927: Bartók György (1912–1919), 1931: Haar Alfréd (1912–1919), 1934: Széki Tibor (1902–1919), 1936: Irk Albert (1913–1919), 1939: Issekutz Béla (1906–1919). Innen került a szegedi egyetemre a nem erdélyi születésű Szentpétery Zsigmond (1902–1919) is, aki 1929-ben lett tagja az Akadémiának. Ennél nagyobb számban voltak az olyan 1920 előtt vagy után áttelepült erdélyiek, akik 1920 és 1949 között jutottak akadémiai tagsághoz: 1922: Gerevics Tibor, Kerpely Kálmán, Vendl Aladár; 1923: Jakabházy Zsigmond; 1924: Jakab Ödön; 1925: Csíki Ernő, Ravasz László, 1937–1940 között az MTA másodelnöke; 1927: Nagy Miklós; 1928: gr. Bethlen István; 1932: Gyulai Zoltán; 1934: Áprily Lajos, Szőkefalvi-Nagy Gyula; 1936: Illyés Géza, Wellmann Oszkár; 1940: Horváth Henrik, Varga Lajos; 1941: ifj. Boér Elek; 1943: Tamási Áron; 1945: Ábrahám Ambrus, Entz Béla, Papp Simon, Szőkefalvi-Nagy Béla, Viski Károly; 1946: Borbély Samu, Jancsó Miklós, Müller Sándor; 1947: Soó Rezső; 1948: Borbíró Virgil, Rapaics Raymund; 1949: Osztrovszki György, Szádeczky-Kardos Elemér.

Azok akadémiai tagságával, akik vissza- vagy áttelepültek, nem volt gondja az Akadémiának, ők magyar állampolgárságuk alapján válhattak levelező vagy rendes taggá. Problémává váltak viszont azok, noha erre már nem sok példa volt, akiket román állampolgárságuk ellenére taggá érdemesítettek. Hogyan minősítsék őket: magyarként belföldinek vagy magyarságuk ellenére külföldinek? Ebben a tekintetben a két évtized alatt változott az Akadémia álláspontja. Gelei József, aki 1919 előtt tanára volt a kolozsvári egyetemnek, 1923-ban úgy lett levelező (később rendes) tag, hogy 1919–24-ben még a kolozsvári unitárius gimnázium tanára volt, egyben az Erdélyi Múzeum-Egyesület zoológiai gyűjteményeinek őre; hozzá hasonlóan Csűrű Bálint nyelvész 1927-ben a kolozsvári református kollégium tanáraként lett tagja az Akadémiának, 1932-ben települt át, és lett Debrecenben egyetemi tanár.

A két világháború között két olyan akadémikus volt, akiknek különösen fontos volt a tevékenysége a kisebbségivé vált erdélyi magyar nemzeti közösség életében. Egyikük Balogh Artúr, aki már 1905-től tagja volt az Akadémiának, 1904–1919 között a kolozsvári egyetemen tanított, az államjog, az alkotmányjog volt a szakterü-

lete. Később a kisebbségjogi, kisebbségpolitikai tevékenysége vált fontossá. Noha nem Erdélyben született, 1919 után is Kolozsváron maradt, 1925-ben nyugdíjba vonult, 1926–1937 között szenátor a román parlamentben, 1940–44-ben a magyar országgyűlés behívott képviselője. 1951-ben halt meg Kolozsváron. A másik György Lajos, aki gimnáziumi tanárkodása és külföldi tanulmányútja után 1928-tól az egyházi hatóságok megbízásából a román egyetemen tanuló magyar diákok tanulmányi ügyeit fogta össze, a magyar képzés hiányában, annak pótlásaként, megszervezte a hallgatók szemináriumát és könyvtárát. 1930-tól tagja az Akadémiának, 1940-től 1947 tavaszáig a kolozsvári egyetem tanára.

A 30-as évek végére változott az Akadémia álláspontja. Az 1938-ban felvett Jakabffy Elemért, aki Balogh Artúrhoz hasonlóan jogász és kisebbségpolitikus volt, képviselő a román parlamentben, és Kelemen Lajost, majd 1939-ben Varga Bélát tiszteleti tagsággal a külföldi, nem magyar külső tagok közé sorolták.

Akadémikusok a 2. Egyetemen és utána

■ 1940 és 1945 között Észak-Erdély Magyarországhoz csatolásával az Akadémia számára is új helyzetet teremtett a történelem, és ennek a legfontosabb vonatkozása az volt, hogy Kolozsvárra visszatért az 1919-ben Szegedre eltávozott Ferenc József Tudományegyetem. Az egyetem tanárai között kivételesen voltak olyanok, akiket erdélyiként vagy visszatelepedett erdélyiként neveztek ki, voltak, akik Szegedről települtek át, voltak Magyarországon már elismert tudósok, és voltak olyanok is, akik itt kezdték egyetemi karrierjüket. A magyarországiak közül többen az 1945-ben az előbbi felváltó Bolyai Egyetemen tovább tanítottak 1947–48-ig, amikor kényszerűvé vált az eltávozásuk.

Az előbbieken már említett György Lajos és Varga Béla kolozsváriként kapott kinevezést az egyetemre, szintén erdélyiként, Debrecenből visszatelepedve Soó Rezső (akadémiai tag 1947-ben, akkor már újra debreceniként). Szabó T. Attila, Jakó Zsigmond és Faragó József, akik ekkor kezdték egyetemi pályájukat, jóval később, 1977-ben, illetve 1988-ban nyertek tiszteleti tagságot. Ifj. Boér Elek, Gyulai Zoltán, Viski Károly Magyarországról telepedett vissza. Zolnai Béla (1940), akinek édesapja, Zolnai Gyula, 1906–1918 között volt kolozsvári egyetemi tanár, Szegedről települt át, és vezette az egyetem Francia Filológiai Intézetét. Korábbi erdélyi kötődés nélkül jött át a kolozsvári egyetemre: Mészöly Gedeon (1921);¹⁵ Prinz Gyula (1935); Buza László (1938), 1943–44-ben az egyetem rektora; Kniezsa István (1939); Györffy István (1940); Gáldi László (1942); Balás Péter Elemér, Heller Erik (1943); Haynal Imre (1945); Gombás Pál (1946); Tamás Lajos (1940), egyetemi tanársága mellett 1940–44-ben az Erdélyi Tudományos Intézet igazgatója is. Haranghy László és Krompecher István orvosprofesszorok 1948-ban, marosvásárhelyi működések idején nyertek akadémiai tagságot, 1949-től romániai tartózkodásuk folytán tagságukat szüneteltetik, majd visszaállítják. Miskolczy Dezső orvosprofesszor is Szegedről települt át Kolozsvárra (1939-től akadémiai tag), 1944–45-ben az egyetem rektora. Az ő megítélése mindkét országban kivételes volt: 1945–64-ben a Bolyai Egyetem Marosvásárhelyre átkerült orvostudományi karán egyetemi tanár, 1955-ben a Román Akadémia tagja, 1955–64-ben a Román Akadémia marosvásárhelyi kutatóállomásának vezetője. 1964-ben települt vissza Budapestre. Rendes tagsága romániai tartózkodása folytán 1949-től szünetel, majd 1958-ban visszaállítják.

Az államosított Akadémia, 1949 után

■ A háború után általános tagrevízió indult el az Akadémián, és ez többségükben az erdélyieket, erdélyi származásúakat is érintette. Az 1946-os Alapszabály még így rendelkezett a tagság tekintetében: „13. §. A tagok belsők és külsők; a belsők

magyar tudósok és írók, a külsők külföldi tudósok és írók. A külföldön élő magyar tudósok és írók akár belső, akár külső tagokul választhatók.¹⁶ Ezt követően azonban gyakorlatilag az Akadémia államosítása ment végbe, sőt – amint Kónya Sándor írja: „Az Akadémiáról szóló 1949. évi XXVII. sz. törvény (19.) nemcsak az új politikai rendszerbe illesztette be az Akadémiát, hanem megkísérelte beépíteni az államigazgatás szervezetébe is. ... A régi tagok közül, akiket nem választottak meg újra, többségükben – 122-en – tanácskozó taggá váltak. Ez csak formális címet jelentett, a tanácskozó tagok többsége lényegében a tudományos élet periferiájára szorult. A régi tagok egy részének az Akadémiából való ily módon történt kiszorításával, új tagok behozatalával kívánta a politikai hatalom a tagságnak számára kedvező összetételét biztosítani.”¹⁷ Az erdélyiek szinte mind erre a sorsra jutottak. Ezek rehabilitációja aztán 1989-ben történt meg, pl. a György Lajosé és a Jakabffy Eleméré is. 1960-ban volt egy újabb tagrevízió, amikor pl. a Kelemen Lajos külső (azaz: tiszteleti) tagságát megerősítették. Az 1949-es Alapszabály megszüntette az Akadémia Széptudományi Alosztályát, azok az írók, költők, művészek, akik ennek voltak tagjai, szintén kívül kerültek az Akadémián. Kétszeresen – erdélyiként és íróként – ez lett a sorsa Tamási Áronnak, akit szintén 1989-ben rehabilitáltak.

Az Akadémia államosításával 1950-től az országhatár szigorú választóvonalnak bizonyult, és ez a szigorúság ritkán engedte meg a kivételt. Ilyen kivétel volt Szabó T. Attila. Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* I. kötetének megjelenése 1975-ben, a mű sikere és a róla megjelent értékelések megkerülhetlenné tették a szótár főszerkesztőjének az elismerését két évvel később az Akadémia tiszteleti tagságával. 1988-ban két további erdélyi tudós nyerte el ugyanezt a címet: Faragó József folk-lórtudós és Jakó Zsigmond történész.¹⁸ Ők mindhárman tanárai voltak a kolozsvári egyetemnek.¹⁹ A romániai születésű Sinór Dénes és Austerlitz Róbert, mindketten nyelvészek, amerikai tudósként nyerték el a tiszteleti tagságot (1979, 1986).

A már korábban Romániából áttelepült, magyar állampolgárságot nyert tudósok ebben az időszakban és később is tudományos érdemeik alapján jelentős számban váltak az Akadémia tagjaivá. Taggá válásuk sorrendjében: 1951: Kreybig Lajos; 1958: Liska József; 1960: Kolosváry Gábor, Weiszfeiler Gyula; 1962: Bogárdi János, Lévai András; 1965: Benkő Loránd, Elekes Lajos; 1967: Köpeczi Béla, Szabolcsi Gertrúd; 1970: Ádám György; 1973: Bihari Ottó, Szent-Iványi Tamás; 1982: Dimény Imre, Szabad György; 1985: Finta József, Makkai László; 1987: Sólyom Jenő; 1990: Bócsa Iván, Györfly György, Poszler György, Telegdy Gyula, Vékás Lajos; 1993: Vajna Zoltán; 1998: Szabó András; 2016: Benkő Elek.

1950 és 1990 között a romániai magyar felsőoktatás egyre romló intézményi helyzete ellenére a kolozsvári tudományegyetem és a marosvásárhelyi orvosegyetem magyar oktatói jelentős tudományos munkásságot fejtettek ki, a tudományos képzés sem szünetelt. Intézményi szintű, hivatalos kapcsolatuk nem volt a Magyar Tudományos Akadémiával, de megvoltak a már kialakult személyes, informális kapcsolataik a magyarországi tudósokkal, az OSZK közvetítésével az akadémiai kiadványok, szakmai folyóiratok is eljutottak a szakmai műhelyekhez, korlátozottan magyarországi publikálásra is lehetőség nyílt. A 70-es évektől a Kriterion Könyvkiadóval – szigorú ideológiai korlátokkal és politikai felügyelettel – a legtöbb tudományterületen viszonylag széles tere nyílt a publikálásnak.²⁰

Külső tagság a belső tagság és a tiszteletbeliség között

■ 1990-ben az akkor elfogadott Alapszabály bevezette a külső tagság kategóriáját, ezzel különböztetve meg a külföldön élő magyar tudósokat a tiszteleti tagsággal elismert nem magyar külföldiektől. „A közgyűlés az Akadémia külső tagjává választhatja azt a külföldi, magát magyarnak valló kutatót, aki szaktudományát az akadémikusoktól elvárt szinten műveli és a hazai tudományos élettel szoros kap-

csolatot tart”. Utólag is beigazolódtott, hogy ez a forma közelebb hozta az Akadémiához a külföldi magyar tudósokat,²¹ elindította a magyar tudomány nemzeti keretű összekapcsolását.²²

Ezt követően Erdélyből a következők nyerték el az MTA külső tagságát: 1990: Benkő Samu (+2021), Csetri Elek (+2010), Egyed Ákos, Imreh István (+2003), Pataki József (+1993); 1993: Kiss István (+2004), Maros Dezső (+2011), Pap István (+1994), Toró Tibor (+2010); 1995: Csűrös István (+1998), Demény Lajos (+2010), Gábos Zoltán (+2018), ifj. Kós Károly (+1996); 1998: Brassai Zoltán, Kékedy László (+2004), Nagy-Tóth Ferenc (+2022), Péter Mihály (+2024), Uray Zoltán; 2001: Kiss Elemér (+2006), Kolumbán József; 2004: Gyenge Csaba (+2021), Péntek János; 2007: Néda Zoltán, Németh Sándor; 2010: Benedek József, Csibi Vencel (+2019), Pál-Antal Sándor, Kovács András, Pozsony Ferenc; 2013: Kántor Lajos (+2017), Salat-Zakariás Levente; 2016: Bitay Enikő, Sipos Gábor; 2019: Gábor Csilla, Nagy László, Pál Judit, Vincze Mária Magdolna; 2022: Biró A. Zoltán, Paizs Csaba. Erdélyi származású „nyugati” külső tagok: Öry Huba (+2015), Berde Botond (+2014), Bornemisza Elemér (+2010), Salamon István (+2017), Bodor Miklós, Kosztarab Mihály (+2022), Mezey Pál, Ullmann Ágnes (+2019), Módy István, Vánky Kálmán tiszteleti tag (+2021), Balázs Egon (+2019), Barabási Albert-László.

Az 1994-ben létrehozott akadémiai köztestület az Akadémia hatókörének kiterjesztését jelentette az akadémiai tagokon túl a magyar tudományos élet egészére, az MTA 2000. májusi közgyűlése pedig a külső köztestületi tagsággal elfogadta a köztestület kiterjesztését az ország határain túlra. Ez lehetővé tette mind azok csatlakozását a köztestülethez, akik tudományos fokozattal rendelkeznek és aktív művelői a tudománynak.²³

2001-ben az MTA kezdeményező támogatásával magyar nyelvi kutatóállomások létesültek a külső régióban, Erdélyben a Szabó T. Attila Nyelvi Intézet. A kutatóállomások Termini Magyar Nyelvi Kutatóhálózáttá szerveződve folytatják tevékenységüket.

Az MTA 2006. októberi rendkívüli közgyűlése úgy döntött, hogy regionális szerveződését is kiterjeszti Romániára, az ott élő 17 külső tag és közel 400 külső köztestületi tag összefogásával 2007-től 6. területi bizottságként létrehozta a Kolozsvári Akadémiai Bizottságot. 2007-ben aztán megtörtént a szűkebb testület és a vezetőség megválasztása az MTA szabályai szerint, szeptember 28-án létrejött az új intézmény, amelynek szervezete és működése illeszkedett a már meglévő magyarországi bizottságokéhoz.²⁴ Státuszát az határozza meg, és teszi egyedivé a romániai magyar intézmények között, hogy bekerült az akadémiai törvénybe. A 2009-ben megszavazott Alapszabály 45. § (9)-a leszögezi: „Az Akadémia a Kárpát-medencei magyar tudományos közélet támogatására a környező országokban is létesíthet és fenntarthat bizottságokat. E bizottságok az ottani törvényeknek megfelelően munkálkodnak a magyar tudományos élet szervezésén, és kapcsolódnak be a magyar tudományos közéletbe. (10) Az Akadémia határon túli területi bizottsága az MTA Kolozsvári Területi Bizottsága (KAB; működési területe: Románia).” Ezzel az MTA a KAB-ot saját belső egységeként ismerte el. 2011-ben, amikor az MTA akkori vezetése létrehozta a Területi Akadémiai Bizottságok Titkárságát, abba már nem vette be a KAB-ot, hanem áthelyezte a Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottsága elnöke által felügyelt Határon Túli Magyarok Titkársága égisze alá, immár nem a belsők, hanem a többi külső régió (szlovákiai, vajdasági, kárpátaljai) akadémiai tanácsa körébe.²⁵

Kétszáz év után: együtt vagy külön?

■ Az MTA 1990 utáni tudománypolitikájának legfontosabb eredménye nem az, ami a címekben, elismerésekben nyilvánul meg, hanem az az új tudósnemzedék, amely jelentős mértékben az Akadémia képzési és kutatói ösztöndíjainak köszönhető gyors előrehaladását a tudományos pályán, és ezzel biztosítani lehetett a folyamatosan bővülő romániai magyar felsőoktatás versenyképes működését. És a jövőt is ők képviselik. Ennek nagyságrendjét jelzi, hogy jelenleg a 20 külső tagja mellett közel 1000-en regisztráltak külső köztestületi tagként. Intézményesen őket fogja össze és képviseli a Kolozsvári Területi Bizottság, amely azáltal, hogy minden tagjának az Akadémia által is elismert tudományos minősítése van, kellő hitelességgel, szakmai autoritással és társadalmi súllyal válhat az erdélyi magyar közösség „tanácsadó-jává”, és közvetítheti a tudomány eredményeit. A romániai magyar nemzeti közösségekben az Akadémia helyi intézménye képviselhetné azt a presztízst és független autoritást, amelyre a megosztottságban és intézményi szét-szórtságban igen nagy szükség van.

A kérdés a továbbiakban az: hogyan alakul az Akadémia „belső” és a „külső” részei közötti távolság? Kölcsönös és egyenrangú lesz-e közöttük a kapcsolat? Meglesz-e közöttük a kellő bizalom? Meghatározó lesz-e továbbra is legalább a bölcsészettudományokban és a társadalomtudományokban a nemzeti keret és a magyar nyelv, vagy ezekben is a nemzetközi kapcsolatok és az angol válnak meghatározóvá?

■ JEGYZETEK

1. Fekete Gézáné: *A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1825–1973*. MTA Könyvtára, Bp., 1975; Markó László – Burucs Kornélia – Balogh Margit – Hay Diana: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002. I–III*. Főszerk. Glatz Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2003.
2. Péntek János: A nyelvújítás méltatlanul elfeledett tudós nyelvésze, gróf Teleki József. *Erdélyi Múzeum* 2021/3. 48–64. (A továbbiakban Péntek 2021); Péntek János: *A Magyar Tudományos Akadémia Erdélyben. A Kolozsvári Területi Bizottság megszervezése és működésének első időszaka*. Ábel Kiadó, Kvár, 2022. (A továbbiakban Péntek 2022)
3. Idézi Hofbauer László: Az erdélyi akadémiai mozgalmak története a legrégebb időktől az impériumváltóig. In: Asztalos Miklós (szerk.): *A történeti Erdély*. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus Kiadó, Bp., 2001. 704.
4. Péntek 2022. 10.
5. Az apa, széki gr. Teleki László (1764–1821), a marosvásárhelyi kollégiumban tanult, nevelésében fontos szerepe volt Cornides Danielnek, aki viszont Bél Mátyás tanítványa volt. 1789 és 1796 között fontos tisztségeket töltött be Erdélyben (l. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Teleki_László_\(politikus,_1764–1821\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Teleki_László_(politikus,_1764–1821))).
6. *Über die Einrichtung einer gelehrten Gesellschaft in Ungarn*, 2023-ban hasonmás kiadásban és magyar fordítás kíséretében jelentette meg az MTA könyvtára: *Teleki László tervezete egy magyar tudós társaságról*, Monok István szerkesztésében és Keveházi László fordításában.
7. A két munkát az MTA Könyvtár és Informatikai Központ 2020-ban hasonmás-kiadásban jelentette meg „*Anyanyelvünk pallérozása*”. *Teleki József, az ismeretlen nyelvújító* címmel, Szabó Ádám szerkesztésében, Péntek János tanulmányával. Akadémiai elnöki működéséről legújabbban: Czinege Szilvia: https://mta.hu/data/dokumentumok/egyeb_dokumentumok/2024/01-elnokok.pdf.
8. Szimbolikusnak is tekinthető, hogy Bolyai János napra pontosan két évvel korábban, 1823. nov. 3-án írta meg híres levelét édesapjának, Bolyai Farkasnak. November 3-a ebben a tekintetben is A Magyar Tudomány Napja.
9. Idézi Benkő Samu: *Erdélyi Múzeum 1814–1818*. Kriterion, Buk., 1979. 18–19.
10. Az MTA helyzetére ebben az időszakban l. Kónya Sándor: „...Magyar akadémia állíttassék fel...”: *akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek, 1827–1990*. MTA Könyvtára, Bp., 1994. 14–15. (A továbbiakban Kónya 1994)
11. Szabó T. Attila: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kvár, 1942. 18–21.

12. Az EME alapításának viszontagságos történetéről és működésének 1909-ig tartó időszakáról legrészletesebben Kelemen Lajos írt 1942-ben: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története*. In: *Uő: Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Sas Péter. Kriterion Könyvkiadó, Kvár, 2006. 129–190 (A továbbiakban Kelemen 2006). – Működésének szélesebb művelődéstörténeti kontextusára I. Török Borbála *Zsuzsanna: Exploring Transylvania Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918*. Brill, Leiden–Boston, 2016.
13. Kelemen 2006. 158.
14. Az Egyetem történetére vonatkozó gazdag szakirodalomból a legátfogóbb: Gaal György: *Egyetem a Farkas utcában: A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem előzményei, korszakai és vonzatai*. Harmadik, átdolgozott és bővített kiadás. Scientia Kiadó, Kvár, 2012.
15. Zárójelben az akadémiai tagság elnyerésének éve. Tekintettel az Egyetem működésének rövid időtartamára és e dolgozat korlátozott terjedelmére, nem közlöm minden egyes említett tanár kolozsvári tartózkodásának idejét.
16. Kónya 1994. 301.
17. Uo. 25.
18. Ebben bizonyára szerepe volt Szabó T. Attila *Emlékeztetőjének*, amelyben az Akadémia figyelmébe ajánlja Jakó Zsigmondot: „Lehetetlennek tartjuk például azt, hogy jelenleg a M[agyar]. T[udományos]. Akadémiának csak egyetlen romániai magyar tagja van, és nem került be eddig a tagok közé az erdélyi magyar történetírásnak olyan példát adó, mércét szabó nagy mestere, mint Jakó Zsigmond professzor, habár ő a maga szakterületének nemzetközi szinten elismert művelője. Az ő akadémiai tagsága, az ő személye, de az egész romániai magyarság felé is már régen esedékes elismerést jelentene.” Szabó T. Attila: *Emlékeztető az erdélyi magyar tudományos munkásság kérdésében*. Magyar Ki-sebbség 2013/1. 216. Bárdi Nándor forrásközlése. A továbbiakban Szabó T. 1983/2013.
19. Ebben az időszakban a tudományos érdemek és az internacionalizmus szellemében kiváló román tudósok is tiszteleti tagjaivá váltak a Magyar Tudományos Akadémiának. A Román Akadémiának is voltak magyar tagjai voltak, a már említett Miskolcyn kívül: Bányai László, Gaál Gábor, Méliusz József, Nagy István, Nyárádi Erasmus Gyula, Péterfi István (I. Szabó T. 1983/2013. 203.). Külön feltárást és elemzést igényelne az, hogy milyen volt a két Akadémia kapcsolata, együttműködése ebben az időszakban.
20. A nehézségekről és az eredményekről bővebben I. Szabó T. 1983/2013, valamint Koppándi Sándor (szerk.): *A romániai magyar nemzetiség*. Kriterion Könyvkiadó, Buk., 1981.
21. Kónya 1994. 49.
22. A **külső tag** kategóriáját csak az MTA vezette be. Az MTA társult intézménye, a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia, amely 1992-ben Kosáry Domokos kezdeményezésére alakult az 1949-től kizárt területek – az irodalom és a művészetek – képviselői számára, nem különbözteti meg a külföldi magyar és nem magyar tagokat: rendes tag csak magyar állampolgár lehet, külföldi állampolgár tiszteleti tagnak választható. Az 1992-ben egyesületként, 2011-ben köztestületként létrejött Magyar Művészeti Akadémia nem tesz különbséget magyar tagjai között.
23. A külső köztestületi tagsághoz való csatlakozás formális, az MTA Határon Túli Magyarok Titkársága a tudományos fokozat igazolása alapján regisztrálja a jelentkezőket. Ez nem jelent akadémiai tagságot, a **külső köztestületi tag** megnevezés címként nem használható.
24. Téves az az állítás, hogy a Kolozsvári Akadémiai Bizottságnak megalakulásakor, 2007-ben, vagy bármikor, EME-KAB lett volna a neve. *Magyar Tudomány* 2025/1. 71.
25. A KAB történetére nézve I. Péntek 2022.